

ΔΡΑΚΟΝΤΕΣ ΣΕ ΕΠΟΧΗ ΑΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑΣ

Κοσμολογικές απεικονίσεις από τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο

Το αξιολογικό περιεχόμενο που έδωσε στο χρόνο η χριστιανική πνευματικότητα υπαγόρευσε τη μετατροπή ορισμένων αρχαίων θεμάτων της ελληνορωμαϊκής παράδοσης σε επίσημα πρότυπα, τα οποία υπηρετούσαν με τον εσχατολογικό τους χαρακτήρα τον παιδευτικό-λειτουργικό σκοπό της σωτηρίας. Στην πραγματικότητα, όμως, τα θέματα αυτά δεν αναφέρονταν αποκλειστικά στο χρόνο, αλλά στην εγκόσμια παρουσία του ανθρωπίνου σώματος. Ειδικότερα, απευθύνονταν στον σωματικό άνθρωπο που όφειλε να φροντίσει για την τύχη του σώματός του. Στον προβιομηχανικό κόσμο, ο ανασφαλής βίος, με τις αιφνίδιες μεταστροφές του, αναπόφευκτα προκαλούσε τη μεταστροφή προς την πνευματική εσωστρέφεια του χριστιανικού υποκειμένου. Οι απεικονίσεις του χρόνου υποδηλώνουν έτσι τον έλεγχο της ανθρώπινης συμπεριφοράς και γι' αυτό σταδιακά στη βυζαντινή εποχή, όπως και μετέπειτα στη μεταβυζαντινή, πλήθυναν οι εικαστικές υποδείξεις αυτού του ελέγχου με την ευρεία διάδοση των απεικονίσεων του Βίου.

Στη χριστιανική λατρεία η εσχατολογική αντίληψη του χρόνου νοείται ως ευθύγραμμη και σχετίζεται με την πορεία του κόσμου από τη δημιουργία στη λύτρωση. Η αντίληψη όμως του ευθύγραμμου χρόνου συνδυάστηκε με την ελληνορωμαϊκή και παλαιοδιαθηκική αντίληψη του περιοδικού ανασχηματισμού και της ανακύκλησης στην εξέλιξη της φύσης, με αποτέλεσμα η ροή του φυσικού χρόνου (ημέρες, μήνες, εποχές, έτη) να προσδώσει στη θρησκευτική χριστιανική ζωή, με την καθημερινή λατρευτική συμμετοχή του πιστού στον λυτρωτικό χαρακτήρα του εκκλησιαστικού παρελθόντος, μία εννοιολογική διάσταση διαρκούς ανάμνησης και ενσυνείδητης ενεργούς συμμετοχής στην εκκλησιαστική ιστορία.

Στις θρησκευτικές συνθέσεις της μεταβυζαντινής περιόδου, όπου συνυφαίνεται πλήθος κοσμολογικών και ανθρωπολογικών στοιχείων με μεγάλη διάδοση στη διαχρονία, η φύση υποδεικνύει, με τη διαδοχή των εποχών ή τη μείξη των φυσικών στοιχείων και το πλήθος των τροπών της, το μέτρο μιας περιοδικότητας στη φθορά, αλλά και την οδυνηρή εξατομίκευση του θανάτου. Τα αλληγορικά παραδείγματα του Καιρού αποδεικνύουν ευκρινώς τη μεταστοιχείωση σε χριστιανικό περιβάλλον των αρχαίων συλλήψεων της ευκαιρίας, στην υπηρεσία όμως τώρα των χριστιανικών αντιλήψεων της σωτηρίας.

Η εικαστική διάδοση του τροχού του Χρόνου ή Καιρού στη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή τέχνη, ως μια προσπάθεια να καταγραφεί το ανεξήγητο πέρασμα του χρόνου για έναν άνθρωπο που αισθανόταν επίσης τον εαυτό του πρόσκαιρο, αποτέλεσε απτή εκδήλωση της διαρκούς μεταβολής και ανανέωσης της φύσης, με την περιστροφή του έτους και κατ' αναλογία της ζωής του ανθρώπου στις αντίστοιχες υποδιαιρέσεις σε μήνες και εποχές (έτος) ή σε ηλικίες (άνθρωπος), καθώς κάθε μεταβολή γινόταν αισθητή μέσα

σε συγκεκριμένο εποχικό-χρονικό πλαίσιο. Στα μάτια των πιστών συντίθετο και αποσυντίθετο καθημερινά η μεταβλητή οργανική ύλη, ενώ μόνιμος τελικά αναδεικνυόταν μόνο ο χώρος (κύκλος) της σύνθεσης και της αποσύνθεσης των στοιχείων της φύσης, καθώς αυτός συνιστούσε και τον ανθρωπολογικό τόπο όπου λάμβανε χώρα η μεταβολή.

Την επενέργεια του χρόνου στα αισθητά σώματα συνθέτουν στον βυζαντινό πολιτισμό, στο φιλολογικό και στο εικαστικό πεδίο, μια ποιοτική και μια χρονική συνθήκη αντίστοιχα: η οξύτητα του Καιρού και η βραχύτητα του Χρόνου. Χρειάζεται να δώσουμε ιδιαίτερη προσοχή στο γεγονός πως ήδη από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, σε ό,τι αφορά στο συμβολικό υπόστρωμα των αισθητών σωμάτων, συνυπάρχουν η προσκαιρότητα των απολαύσεων και η θνητότητα του βίου. Ο πρώτος ιπποκράτειος αφορισμός «Ό βίος βραχύς, ή δέ τέχνη μακρή, ό δέ καιρός όξυς», επαναλαμβάνεται σχεδόν αυτούσιος στις χριστιανικές πηγές, και με μεγάλη μάλιστα συχνότητα.

Μια σειρά από όψιμες αναπαραστάσεις του Καιρού/Βίου στη μεταβυζαντινή τέχνη, με παιδευτικό χαρακτήρα, καταδεικνύουν με τον πιο εύσημο τρόπο τον ευρύ χρονικό ορίζοντα της εικονιστικής επιβίωσης του διδακτικού αυτού θέματος. Η κατάδειξη της προσκαιρότητας, που αντιστοιχεί σε όλες τις επιμέρους περιπτώσεις ενός γίγνεσθαι σε διαδικασία μεταβολής, η οποία περιγράφει με τη σειρά της τη θνητότητα της ζωής, γίνεται για να αντιπαραβληθεί αυτή στον σωτήριο χαρακτήρα της χριστιανικής αιώνιας ζωής.

Στις μεταβυζαντινές απεικονίσεις του ο αρχαίος ποθητός Καιρός διατηρεί το σύνολο των φυσιογνωμικών του γνωρισμάτων. Φτερωτός στα πόδια, κινείται πάνω σε υπερμεγέθεις τροχούς. Φέρει περίζωμα στη μέση και κρατά μάχαιρα στο δεξί του χέρι. Υπάρχει, ωστόσο, μια διαφορά σε σχέση με το αρχαίο πρότυπο. Δεν εικονίζεται εδώ με νεανικά χαρακτηριστικά αλλά –πιθανή ανάμνηση της τέχνης της Αναγέννησης και του μπαρόκ– ως γέρων. Στη μεταβυζαντινή τέχνη ο αρχαίος Καιρός, συνοδεύεται συνήθως από το επίγραμμα του επιγραμματοποιού Ποσειδίππου (γεννήθηκε περί το 300 π.Χ.), που δίδεται σε μορφή ερωταποκρίσεων μεταξύ ενός διαβάτη και του Καιρού, και αποκρυπτογραφεί την αινιγματική μορφή του τελευταίου. Από το επίγραμμα μαθαίνουμε πως ο Καιρός, που τα πάντα δαμάζει, κινείται διαρκώς. Για να εκφραστεί η κίνηση αυτή χρησιμοποιείται το ρήμα τροχάω που δηλώνει την περιστροφή. Ο αρχαίος Καιρός είναι ασύλληπτος, γιατί με τα φτερά που φέρει στα πόδια του πετάει σαν τον άνεμο, ενώ ακουμπά με τις άκρες των δακτύλων του στο έδαφος. Στο δεξί του χέρι κρατά ξυράφι με κοφτερή λεπίδα, σημάδι της οξύτητάς του. Τα μαλλιά του πέφτουν μπροστά στο μέτωπό του. Αντίθετα, στο πίσω μέρος της κεφαλής, είναι φαλακρός. Έτσι, αν κάποιος, αφού τον συναντήσει, δεν καταφέρει να τον πιάσει από εμπρός, είναι αδύνατο να το επιτύχει όταν προσπεράσει. Ο Καιρός, σύμφωνα με το επίγραμμα, πληροφορούμαστε πως τρέχει (τροχάει), πετάει (ΐπταται) και είναι πιο κοφτερός κι από κάθε λεπίδα (άκμης πάσης όξυτερος).

Χάρη στο διδακτικό πνεύμα της Αναγέννησης, ενός ενημερωμένου εγγράμματου κοινού, και με την αξιοποίηση πιθανότατα κάποιας κλασικής φιλολογικής ή εικαστικής πηγής, αναγεννήθηκαν στο ζωγραφικό πεδίο της μεταβυζαντινής τέχνης πάμπολλοι ομόκεντροι τροχοί με τους μήνες, τα ζώδια, τις εποχές, τους ανέμους, τις ηλικίες του ανθρώπου, που εξέφραζαν ταυτόχρονα την αέναη εναλλαγή και τον φθοροποιό κατατετμημένο χρόνο. Στο κέντρο των εικαστικών αυτών ανθρωπολογικών-κοσμολογικών κυκλικών διαγραμμάτων εγγραφήκαν, όπως και στα διαγράμματα φυσικής κοσμολογίας του δυτικού Μεσαίωνα, οι μικροκοσμικές (homo) και οι μακροκοσμικές ενότητες (mundus, annus). Στην περιφέρειά τους αποκαλύπτονται η κυκλική αέναη περιστροφική μετατρεψιμότητα των ιδιοτήτων των τεσσάρων στοιχείων, οι χρονικές μεταβολές των εποχών και των μηνών του έτους, η γέννηση και η αλλοίωση του ανθρωπίνου σώματος. Συνδυάζονται έτσι σε ένα σχήμα ο κοσμικός, αλλά και ο βιολογικός κύκλος. Στην περίπτωση αυτή ανήκει η βυζαντινή και μεταβυζαντινή σύνθεση των ψαλμών 148-150 όπου ο κυκλικός χρόνος (φυσικός, αλλά και λειτουργικός) συναντά, στο πρόσωπο του Χριστού-Παντοκράτορα, ο οποίος καταλαμβάνει κεντρική θέση και περιβάλλεται από τα δώδεκα ζώδια, τον ευθύγραμμο σωτηριολογικό χρόνο. Ο Χριστός αποτελεί τον άξονα γύρω από τον οποίο συντελούνται το θαύμα της δημιουργίας, αλλά και το δράμα της λύτρωσης. Στην τομή του υπερβατικού και άπειρου χαρακτήρα του ουρανού με την επίγεια μεταβλητότητα, συμβολική δήλωση της ευθύγραμμης κίνησης του χρόνου με την κυκλική ανανέωση της ζωής στη γη, βρίσκεται ο σωτηριολογικός χαρακτήρας της ανάστασης και της λύτρωσης του ανθρώπου, που εκφράζει στο κέντρο της σύνθεσης των Αίνων η μορφή του Χριστού, ηγεμόνα του σύμπαντος ή κοσμοκράτορα. Με τη σύνθεση των Αίνων συμβολίζονται η αρχή και το τέλος του κόσμου, η δημιουργία και η εσχατολογική διάσταση της μέλλουσας κρίσης.

Η παράδοση των αναπαραστάσεων των «έγχρονων διαγραμμάτων» των κοσμικών-βιολογικών τροχών, που ζωγραφίζονται κυρίως στο δυτικό μέρος των μεταβυζαντινών εκκλησιών, αποκρυσταλλώθηκε και κωδικοποιήθηκε στο β' μισό του 18ου αι. στην Έρμηνεία του ιερομονάχου Διονυσίου του εκ Φουρνά. Οι «ωρολογιακές» μεταβυζαντινές συνθέσεις περιγράφουν τις τροπές των εποχών με την επαναληψιμότητα των φυσικών φαινομένων και εκείνες του ανθρωπίνου βίου, με τη μη αντιστρεψιμότητα των βιολογικών διαδικασιών, όπως, επί παραδείγματι, στη σύνθεση με τον τροχό του κόσμου από την εκκλησία της μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Ρεντίνας. Η ζωή και η φύση τρέπονται αιώνια. Ο βίος του ανθρώπου κατανέμεται σε αύξουσες και φθίνουσες ηλικιακές ομάδες προσώπων που ανέρχονται και κατέρχονται γύρω από τον τροχό της ζωής και τελικά βυθίζονται στο στόμα του Βύθιου Δράκοντα-Άδη. Στην άνοδό τους τα πρόσωπα αγωνιούν να φτάσουν στην κορυφή. Εκεί τους περιμένει εστεμμένη η προσωποποίηση του Κόσμου ή του Πλούτου της Δόξης ή του Μάταιου Βίου ή του Μάταιου Πλούτου, έννοιες που στη συνείδηση των ζωγράφων ταυτίζονται. Σε κάποιες συνθέσεις ο Κόσμος συνοδεύεται από τα κομπαστικά λόγια: «ποιός υπάρχει ὡσαν ἐμέ». Στις απεικονίσεις του κρατά συνήθως με το ένα χέρι ποτήρι, που το υγρό του

περιεχόμενο συμβολίζει ίσως τη γλυκύτητα του βίου ή το πικρό ποτήρι του θανάτου. Στο άλλο χέρι κρατά σπάθα, υπόμνηση της μάχαιρας του αρχαίου Καιρού και της οξύτητάς του, ή άνθη, που μας παραπέμπουν στον απατηλό χρόνο και στη ματαιότητα των εγκοσμίων. Στην κάθοδό τους τα πρόσωπα του τροχού, τα οποία γερνούν σταδιακά, δυσανασχετούν για το οδυνηρό και αναπότρεπτο τέλος. Ιδιαίτερα διδακτικό ενδιαφέρον έχουν τα λόγια που συνοδεύουν, εν είδει επιγραφής, τον άνθρωπο, ο οποίος βυθίζεται στο στόμα του Δράκοντα: «οὔτε ἤμουν οὔτε ἐφάνηκα». Τον κινητικό μηχανισμό της περιστροφής του χρονοτροχού ενεργοποιούν συνήθως οι προσωποποιήσεις του Ημερονυκτίου.

Όλα τα διαγράμματα κυκλικής κοσμολογίας που πλημμυρίζουν τους νάρθηκες των μεταβυζαντινών εκκλησιών θέτουν στο υποκείμενο-πιστό συνεχώς ερωτήματα για τη θέση του ως έμβιου όντος στον κόσμο, προκαλούν ως προς την κατεύθυνση των δυνατοτήτων του να μορφοποιεί τη ζωή, διανοίγοντας μια γόνιμη οδό προς τη μετά θάνατον συνθήκη, πέραν της υποκειμενικής αβεβαιότητας και ανασφάλειας. Τα εικονιστικά αυτά διαγράμματα αναλαμβάνουν έναν προπαγανδιστικό και παιδαγωγικό ρόλο για την ποιοτική κατασκευή του τρόπου της σχέσης του πιστού με τον κόσμο, που καταλήγει στη θέση ότι ο αντικειμενικός χρόνος της φύσης είναι πεπερασμένος σε σχέση με την απειρότητα του χρόνου στη μετά θάνατον ζωή. Στη μεταβυζαντινή εικονογραφία η δημόσια και κοινοποιήσιμη όψη του χρόνου ενσωματώνει στην καθημερινή βιομέριμνα τη μεταβολή (οι τρεις εκστάσεις του χρόνου σε παρελθόν, παρόν και μέλλον) και τη φθορά (μεταστάς). Η ανθρώπινη ζωή είναι αναπόφευκτα συναρτημένη με την αβεβαιότητα του μέλλοντος και την απροσδιοριστία. Ο χριστιανός, με αναφορά στη Δευτέρα Παρουσία, θα πρέπει να επαγρυπνά για το γεγονός που πρόκειται να έρθει. Οπότε, η αναμονή του συγκεκριμένου μελλοντικού γεγονότος απαιτεί εγρήγορση και πνευματική αφύπνιση και μια εμπειρία ζωής που ίσταται διαρκώς ενώπιον του θανάτου και που διατηρεί μια καθημερινή σχέση, ως δυνατότητα κάθε στιγμής, πραγμάτωσης της ελευσόμενης κατάστασης της άλλης ζωής. Ο χρόνος υφίσταται συνεπώς στη βάση της χρονικότητας του υποκειμένου-πιστού ως κατανοούντος το θάνατο.